

УДК 330.83 (477)

*І. В. Мордас, канд. екон. наук, асистент,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»*

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ ХІХ—ХХ ст.

У контексті розвитку світової економічної думки проаналізовано основні напрями української економічної науки на межі ХІХ—ХХ ст. та показано роль і місце українських університетів у цьому процесі, зокрема визначено внесок учених провідного економічного навчального закладу України — Київського національного економічного університету — у розвиток вітчизняної економічної науки.

В контексте развития мировой экономической мысли проанализированы основные направления украинской экономической науки на рубеже ХІХ — ХХ ст. и показана роль и место украинских университетов в этом процессе, в частности определен вклад ученых ведущего экономического учебного заведения Украины — Киевского национального экономического университета — в развитие отечественной экономической науки.

In the context of development of world economic idea, basic directions of Ukrainian economic science are analysed on verge of the ХІХ — ХХ century. A role and place of Ukrainian universities in this process is showed, in particular the contribution of scientists of leading economic educational establishment of Ukraine — Kiev national economic university — to development of domestic economic science is determined.

Ключові слова: економічна наука, економічна думка, напрям економічної думки, університетська наука.

Ключевые слова: экономическая наука, экономическая мысль, направление экономической мысли, университетская наука.

Keywords: economic science, economic idea, direction of economic idea, university science.

Економічна наука як окрема галузь наукового знання та сфера дослідницької діяльності, що спрямована на виробництво нових знань, включає в себе методи науково-дослідної роботи, понятійно-категоріальний апарат, вчених з їх знаннями, кваліфікацією та досвідом, наукові установи, а також усю суму знань, які виступають як попередні посилання, засоби або результати наукового пізнання. Безпосередня мета економічної науки — описання, пояснення, передбачення економічних явищ та процесів, які складають предмет її вивчення. Тобто, у широкому розумінні, мета економічної науки — це теоретичне віддзеркалення економічної дійсності.

Розгляд особливостей розвитку економічної науки в Україні на зламі ХІХ—ХХ ст. необхідно здійснювати на основі аналізу історико-економічної літератури з даної проблематики. Всебічне вивчення та порівняльна оцінка історичної спадщини із сучасністю дає можливість дослідити появу та процес накопичення наукового знання в історії економічної науки та розкрити закономірності формування основних етапів економічної науки, її основний зміст і методи. Такий підхід передбачає критичну оцінку історико-економічних праць з даного питання й нове осмислення напрацьованого матеріалу, а також є перспективним напрямком збагачення історико-економічної методології. Дана потреба викликана тим, що в процесі розвитку наукових знань з'являються нові факти, а давно відомі в сучасних умовах набувають нового змісту та значення. На основі аналізу наукового доробку наших попередників виокремлюється проблематика історико-економічних досліджень, робиться висновок про те, що є дослідженим, що потребує уточнення чи переосмислення, а що залишилися поза увагою історико-економічної науки.

Отже, дослідження історії розвитку світової економічної науки в цілому та української економічної науки зокрема важливе не лише з точки зору вивчення її

витоків та ретроспективи, а й для кращого розуміння сучасного стану вітчизняної економічної науки та перспектив її подальшого розвитку.

У сучасній економічній літературі закономірності та особливості формування української економічної науки досліджуються у працях таких вітчизняних економістів, як Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, С. М. Злупко, Л. Я. Корнійчук, І.-С. Коропецький, П. М. Леоненко, В. М. Фещенко та ін. Результати та здобутки наукових досліджень вищеназваних учених суттєво збагачують історико-економічну науку і є важливим фундаментом для подальших наукових пошуків.

Важливим аспектом у розвитку економічної науки в Україні на межі XIX–XX ст. є внесок університетських учених, однак, незважаючи на це, дослідження становлення та розвитку економічної науки і освіти в Україні розглядаються вітчизняними економістами переважно як ізольовані один від одного процеси, без урахування їхнього взаємозв'язку.

Тому метою статті є аналіз розвитку економічної науки в Україні на межі століть з урахуванням впливу на цей процес вітчизняної університетської науки.

Загалом, економічна наука в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. продовжувала формуватися у процесі розвитку економічної думки. Розвиток вітчизняної економічної думки в цей період характеризується різноманітністю течій, напрямів та шкіл, досягнення яких стали здобутками не лише вітчизняної, а й світової економічної науки. Для більш повного розуміння концептуальних засад розвитку економічної науки в Україні на рубежі століть важливо проаналізувати стан та розвиток української економічної думки в досліджуваній період.

В останній третині XIX ст. відбувся перехід від класичної школи, яка досліджувала стан та сутність економічних явищ і процесів, до неокласичної (маржинальної), яка аналізувала процеси зміни одних економічних даних у зв'язку зі змінами інших за допомогою граничних величин та використовувала математичні методи в економічних дослідженнях. Дещо пізніше, в кінці XIX — на початку XX ст., формується соціально-інституціональний напрям, теоретичним і методологічним попередником якого була німецька історична школа. Таким чином, на рубежі XIX—XX ст. остаточно сформувалися два основні напрями економічної думки — маржинальний та соціально-інституціональний. На відміну від маржиналізму, який займався дослідженням безпосередньо економічних явищ, представники соціально-інституціонального напрямку досліджували економічні інститути в їх історичному розвитку.

Аналогічні процеси в економічній науці відбувалися і в Україні, де, по суті, був представлений весь спектр світової економічної думки. Українські економісти кінця XIX — початку XX ст. не лише сприйняли досягнення західної економічної науки, але й зробили суттєвий внесок до її скарбниці.

Проте, на відміну від провідних капіталістичних країн Заходу для України в кінці XIX — на початку XX ст. гостро стояла проблема капіталістичного розвитку економіки в умовах напівкріпосницької системи господарювання. Так, М. І. Туган-Барановський у «Нарисах з новітньої історії політичної економії і соціалізму» (1903 р.) [7] підкреслював, що увага економістів дедалі більше переноситься у бік соціальних явищ, які породжуються капіталізмом. У зв'язку з цим, учений виокремив три основні напрями розвитку політичної економії. Перший напрям, на думку вченого, представлений захисниками нерегульованого товарно-господарського ладу і відображає погляди класичної політичної економії та неокласичної (маржинальної) школи, яка прийшла їй на зміну в 70-х рр. XX ст. Другий напрям, який є антиподом першого і являє собою повну протилежність товарному господарству, представлений прихильниками ідей соціалізму, перш за все теорії К. Маркса, яку взяли на озброєння так звані ортодоксальні марксистки. І, з рештою, представники третього напрямку були прихильниками німецької історичної школи і різних її течій (історико-етичної, соціально-політичної та ін.). Вони виступали за збереження товарного

господарства та пропагували ідею поєднання приватної власності і підприємництва з державним регулюванням економіки.

Розповсюдження ідей маржиналізму у вітчизняній економічній думці відбулося у 90-ті рр. XIX ст. Особливістю було те, що в Україні сформувалися як чисто маржинальні економічні школи, наприклад Київська психологічна школа (М. Х. Бунге, Р. М. Орженцький, Д. І. Піхно, А. Я. Антонович, О. Д. Білімович та ін.), так і течії, представники яких намагалися поєднати ідеї маржиналізму з ідеями інших напрямів. До останніх варто віднести М. І. Туган-Барановського, який уже в першій своїй науковій праці «Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності» (1890 р.) [8] здійснив порівняльний аналіз трудової теорії цінності та теорії граничної корисності і вказав на можливість їхнього синтезу. У результаті проведеного дослідження вчений зробив висновок, що теорія граничної корисності австрійської школи маржиналізму не суперечить теорії трудової цінності класиків, а навпаки, є її підтвердженням. Протистояння ж цих двох теорій базується на різних підходах до проблеми цінності: об'єктивному — у Д. Рікардо і К. Маркса та суб'єктивному — у К. Менгера. Така ідея, яка передбачала дослідження категорії цінності з урахуванням як затрат (об'єктивних факторів), так і корисності (суб'єктивних факторів) виводила праці М. І. Туган-Барановського на рівень світової економічної науки.

На межі XIX–XX ст. вітчизняні економісти-математики Є. Є. Слуцький, Р. М. Орженцький, В. Ф. Арнольд, М. О. Столяров, І. М. Миклашевський, М. В. Птуха та ін. зробили значний внесок у розвиток і розповсюдження математичних методів дослідження в економічній науці. Вже перше наукове дослідження Є. Є. Слуцького «Теорія граничної корисності» (1910 р.) [6] та подальший розвиток закладених у ній ідей у праці «До теорії збалансованого бюджету споживача» (1915 р.) [9], опублікованій в Італії, відкрили якісно новий етап у розвитку маржиналізму, визначили принципово нові підходи до вирішення проблеми взаємозв'язку між ціною, попитом і функцією корисності. Все це свідчить про те, що українські економісти не лише привнесли в економічну науку України досягнення маржиналізму, але й сприяли його подальшому розвитку.

Стосовно течії ортодоксального марксизму, яка особливого поширення набула на рубежі XIX–XX ст., то її представники (С. Булгаков, Б. Кистяківський, М. Лежньов, В. Водовозов, Ю. Вагнер, П. Лебедев, Н. Васильченко та ін.), відстоюючи теоретичну і політичну доктрину марксизму та всіляко захищаючи її від будь-якої критики, фактично заперечували досягнення економічної науки кінця XIX — початку XX ст. Так, у першій третині XX ст. склалася ситуація, коли економічне вчення ортодоксальних марксистів протиставлялося всім іншим течіям економічної думки.

Досить широко в Україні був представлений і соціально-інституціональний напрям. У числі вчених-економістів, які відстоювали ідеї інституціоналізму та зробили суттєвий внесок у його подальший розвиток, були П. П. Мігулін, І. І. Янжул, В. Ф. Левитський, В. А. Косинський, М. І. Туган-Барановський, В. Я. Железнов, Т. І. Осадчий, О. О. Русов, Т. Рильський, М. Н. Соболев, П. І. Фомін та ін. Серед них були економісти різних теоретичних поглядів (прихильники класичного напрямку, німецької історичної школи, послідовники марксизму і його противники та ін.), проте об'єднувало всіх їх прагнення пояснити економічні явища і процеси з позицій соціальної та історичної обумовленості, знайти наукові методи свідомого регулювання цих процесів, а також дослідити проблему еволюції існуючої господарської системи.

Всі напрями і школи, які існували у вітчизняній економічній думці в кінці XIX — на початку XX ст., з одного боку, розвивалися у конфронтації між собою, а з іншого — відбувався процес взаємопроникнення їхніх ідей. З'являється прагнення подолати одностороннє пояснення економічних явищ або з позицій класичної теорії трудової вартості, або теорії граничної корисності та вирішити проблему шляхом їх

посідання (М. І. Туган-Барановський). Прихильники соціального напрямку, який розвинувся на базі нової німецької історичної школи, почали використовувати теоретичні підходи маржиналізму, а представники маржинального напрямку, продовжуючи відстоювати фундаментальний для їх теорії принцип розвитку ринкових відносин в умовах вільної конкуренції, стали визнавати необхідність і доцільність певного державного регулювання економіки.

Таким чином, на межі XIX — XX ст. розвиток економічної науки в Україні базувався, з одного боку, на концепціях економічних напрямів і шкіл Заходу та на їх основі відбувалося формування принципово нових підходів до вирішення економічних проблем. На таких позиціях стояли вчені-економісти дореволюційного періоду (М. І. Туган-Барановський, В. А. Косинський, К. Г. Воблий, М. В. Птуха, Є. Є. Слуцький, В. Ф. Левитський, М. Н. Соболев, П. І. Фомін, Л. М. Яснопольський, Я. Б. Діманштейн і ін.), які вбачали можливість здійснення соціально-економічних перетворень на основі широкого використання усіх форм власності, розвитку ринку і ринкових принципів господарювання та певного рівня державного регулювання економіки. З іншого боку, помітний вплив на розвиток економічної науки справляла доктрина ортодоксального марксизму, яка в роки радянської влади склалася як офіційна і була спрямована на докорінну перебудову існуючих економічних інститутів та відносин. Прихильниками таких ідей були переважно партійні і державні діячі: В. Я. Чубар, С. В. Косіор, В. П. Затонський, Г. І. Петровський, Е. І. Квірінг, П. П. Любченко, М. О. Скрипник, К. В. Сухомлин, Г. Ф. Гринько, А. М. Дудник і ін. Сюди ж слід віднести професійних економістів-марксистів, а також учених, які в першій третині XX ст. очолювали наукові заклади України: В. Я. Введенський, А. Б. Виткуп, П. В. Жигалко, Д. Б. Наумов, О. З. Олександров, М. М. Кривицький, О. Г. Шліхтер, В. С. Мишкіс, В. Д. Дубровин, В. М. Целларіус і ін.

І хоча розвиток економічної думки в Україні в період кінця XIX — початку XX ст. проходив у постійному протистоянні різних течій зі значною перевагою марксистської доктрини, вітчизняні економісти все ж намагалися проводити свої наукові дослідження у руслі світових досягнень економічної науки, а у ряді випадків — значно їх випереджали.

Важливе місце у розвитку економічної науки в Україні на зламі століть посідала університетська наука, а змісту поняття «економіст-науковець», визначеного Й. Шумпетером, найкраще, на думку І.-С. Коропецького, відповідали університетські економісти [4, с. 17]. На кінець XIX ст. в Україні функціонувало 5 університетів, три з яких працювали в Східній Україні, яка входила до складу Російської імперії, — Харківський (1805 р.), Київський (Університет св. Володимира) (1834 р.) і Одеський (Новоросійський) (1865 р.), а два знаходилися у складі Австро-Угорської імперії — Львівський (1661 р.) і Чернівецький (1875 р.). Виникають окремі кафедри: політичної економії у Харківському університеті (1835 р.), політичної економії та статистики у Київському університеті (1842 р.) та ін. Суттєве значення мало створення лекційних курсів з економічних дисциплін, які читалися в українських університетах. Університетські вчені-економісти приділяли велику увагу не лише теоретичним питанням, таким як предмет та завдання економічної дисципліни, суть економічних категорій тощо, а й з'ясуванню ролі та значення конкретної науки для розвитку народного господарства країни. Крім політичної економії — основної економічної дисципліни, в університетах викладалися статистика, комерційне та фінансове право, основи адміністрування та ряд інших економічних наук. Цим курсам відводилася велика роль і читалися вони високопрофесійними фахівцями, які крім викладацької діяльності займалися активною науковою роботою. Так, університети ставали осередками розвитку професійних знань з різних галузей економічної науки, які мали не лише теоретичну, а й важливу практичну значимість.

Якісно новим етапом у розвитку економічної науки в Україні був початок XX ст., пов'язаний із заснуванням першого вищого економічного навчального закладу —

Київського національного економічного університету (1906 р.), який вже з самого початку свого функціонування зосереджував у своїх стінах провідні наукові сили країни. Тут проводилися фундаментальні наукові дослідження у різних галузях економічного знання, які стали важливим новаторським здобутком вітчизняної та світової економічної науки.

Основою досліджень у галузі економічної науки є науково-пошуковий процес, який полягає у встановленні невідомих до цього економічній науці фактів, створенні цінних для людства інформаційних даних. Аналізуючи наукову творчість того чи іншого вченого та визначаючи його внесок у розвиток економічної науки за критерій варто брати теоретичну та практичну значимість результатів їхніх досліджень, що полягає у спростуванні існуючих або створенні нових наукових гіпотез, ґрунтовному глибокому поясненні економічних явищ та процесів, що раніше були незрозумілими або маловивченими; поєднанні різноманітних економічних явищ; науковому узагальненні великої кількості дослідницьких даних, оригінальність яких виявляється у своєрідній, неповторній точці зору вченого на певний економічний процес або явище, що знайшла подальше продовження в економічній літературі.

Аналіз великого масиву архівних і рукописних документів (Державний архів м. Києва, Центральний державний історичний архів України у м. Києві, Інститут рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського та ін.); матеріалів історичних колекцій, більшість з яких була використана та введена в науковий обіг вперше; статей та повідомлень, опублікованих в університетських періодичних виданнях кінця XIX — початку XX ст., зокрема у «Вістях Київського комерційного інституту», «Кінговці», «Наукових записках Київського інституту народного господарства» та сучасній газеті «Економіст»; документів навчальної частини; спогадів провідних науковців університету та ін. дає можливість більш повно та всебічно оцінити внесок учених Київського національного економічного університету у розвиток вітчизняної економічної науки на зламі століть. Крім того, дослідження першоджерел з позицій цілісності з урахуванням внутрішніх та зовнішніх взаємовпливів дозволяє дати більш об'єктивну оцінку науковим процесам, які відбувалися в університеті у досліджуваній період.

Так, аналіз генезису наукових ідей у Київському національному економічному університеті на початку XX ст. показує, що в університеті відбувалося формування концептуальних засад статистичної школи (М. В. Птуха, К. Г. Воблій, Є. Є. Слущкий, Р. М. Орженцький, О. О. Русов та ін.), набули подальшого розвитку ідеї заснованої М. Х. Бунге Київської психологічної школи (Р. М. Орженцький, Є. Є. Слущкий), а наукові відкриття Є. Є. Слущкого заклали основи національної економіко-математичної школи світового рівня.

Вагомим був внесок учених університету і в розвиток основних напрямів економічних досліджень. Важливі досягнення були зроблені у галузі економічної теорії та історико-економічних дисциплін, зокрема у дослідженні питань про сутність політичної економії як науки, її предмет, методологію та значення для розвитку народного господарства (К. Г. Воблій), сутність та структуру продуктивних сил (К. Г. Воблій, Л. М. Яснопольський), роль держави та межі її регулюючого впливу на економічне життя країни (К. Г. Воблій), земельні відносини (К. Г. Воблій, Л. М. Яснопольський), шляхи та проблеми розвитку підприємництва в Україні (С. І. Гольдельман, К. Г. Воблій) тощо. Цінні висновки були зроблені в галузі історії народного господарства (М. В. Довнар-Запольський, О. П. Оглоблин), історії світової і вітчизняної економічної думки (К. Г. Воблій), історії статистичної науки (М. В. Птуха, О. О. Русов) тощо.

Основні проблеми фінансового сектору господарства були предметом дослідження Л. М. Яснопольського (загальні фінанси, державний бюджет, бюджетне право, кредитно-банківська справа тощо) і П. Л. Кованька (місцеві фінанси, бюд-

жетне право, сфера оподаткування тощо), результати яких мали не лише наукове, а й важливе прикладне значення та сприяли становленню фінансової науки як самостійної галузі економічного знання.

Таким чином, можна констатувати, що специфіка розвитку економічної науки в Україні на зламі XIX–XX ст. полягала у суттєвому впливі на її формування наукових досліджень плеяди університетських учених-економістів, результати яких безпосередньо впроваджувалися у навчальний процес та апробовувалися в студентських аудиторіях. І вагоме місце у цьому процесі відігравав Київський національний економічний університет, у стінах якого працювали відомі вчені у різних галузях економічної науки, які плідно співпрацювали з науковцями НАН України та економічних закладів різних країн світу, а здобутки їхніх наукових досліджень свого часу стали фундаментом для подальшого розвитку економічних знань і формування їх у такому вигляді, якими вони представлені сьогодні.

Література

1. Дослідження з історії економічної думки в Україні (кінець XIX — XX ст.) / Ред. Т. І. Дерев'янкін. — К.: Наук. думка, 1996. — 139 с.
2. Звіт по темі «Історія Київського державного економічного університету» / Укл. Т. Д. Бондар. — К.: КДЕУ, 1995. — 370 с.
3. Київський інститут народного господарства ім. Д. С. Коротченка (1912–1972 рр.). До 60-річчя з дня створення інституту. — К., 1972. — 24 с.
4. *Коропецький І.С.* Українські економісти XIX століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — 192 с.
5. Нариси з історії економічної думки на Україні / Відп. ред. Д. Ф. Вірник. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — 387 с.
6. *Слуцкий Е. Е.* Теория предельной полезности. — К., 1910: Інститут рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського. Ф. 1, № 44850.
7. *Туган-Барановский М. И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — СПб., 1903. — 434 с.
8. *Туган-Барановский М. И.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // Юридический вестник. — М., 1890. — № 10. — Т. 2. — С. 192–230.
9. Sulla teoria del bilancio del consumatore // *Giornale degli economisti e rivista di statistica.* — 1915. — Vol. 51. — Yuly. — P. 1–26.

Надійшла до редакції: 15.01.2010

УДК 330.33.01

М. І. Дуба, д-р екон. наук, професор,
Є. С. Осадчий, асистент,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ЕКОНОМІЧНЕ ТРАКТУВАННЯ СУТНОСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ БАНКІВСЬКОГО КАПІТАЛУ

Проаналізовано теоретико-методичні підходи до визначення суті та економічного трактування поняття «банківський капітал». Досліджено соціально-економічну сутність та взаємозв'язок між категоріями «капітал» та «банківський капітал».

В статье проанализировано теоретико-методические подходы, к определению сути и экономической трактовке понятия «банковский капитал». Авторы исследуют социально-экономическую сущность и взаимосвязь между категориями «капитал» и «банковский капитал».

The determination of «bank capital» is analyzed in the article. The authors the article point the different going near interpretation essence of capital, examine concept bank capital.